726
K 96

A PILISI CISZTERCI APÁTSÁG ÉS A SZENTKERESZTNEK SZENTELT PILISI PÁLOS KOLOSTOR ÉPÍTÉSZETI MARADVÁNYAI

ÍRTA
KROMPECHER LÁSZLÓ

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST, VIII., MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ.

Résumé: Les historiens de l'art ayant à leur tête l'abbé R. Békefi prétendaient que les ruines du couvent à Pilisszentkereszt, sont les débris d'une abbaye cistercienne à Pilis, établie d'Acey, en 1184. Sur la même montagne devraient être les ruines du premier couvent de l'ordre St. Paul l'Hermite. Ces ruines n'étaient pas encore retrouvé et les donnés de leur situation topographique manquaient.

L'auteur, après avoir examiné parallélement les circonstances de ces deux couvents, et contemplant leurs documents écrits et ce peu de fragments de mur qui étaient à sa disposition, prétend, d'une part: que les ruines connus à Pilisszentkereszt sont les restes du couvent de l'ordre St. Paul l'Hermite; d'autre part: que ce sont les vestiges, récemment découverts par lui à Pomáz, qui cachent les fondements du couvent cistercienne nommé plus haut.

Cette opinion est soutenue, par quelques pierres et carreaux, qui ont été découverts à Pilisszentkereszt et qui excluent la présence des moines-constructeurs français.

Ces pierres du XIIIe siècle et d'autres, à l'ornement d'entrelacs, trouvées également en Hongrie, éclaireront quelques problèmes de l'art hongroise fleurie au XI—XIIIe siècle.

A Pilis-hegy tövében, a pestmegyei Pilisszentkereszt kisközség házaitól alig négyszáz méternyire földig elpusztult, de nagykiterjedésű falmaradványok vannak. Valamikor e romot Hunfalvy[1] és Rupp[2] még pálos emléknek tartotta. De újabb íróink (Csánki)[3] és összes műtörténészeink (Henszlmann, Arányi, Gerecze, Römer, Möller, Divald)[4] cisztercinek állítják, Békefi ily értelemben kétkötetes vaskos munkát[5] ír róla, építé-

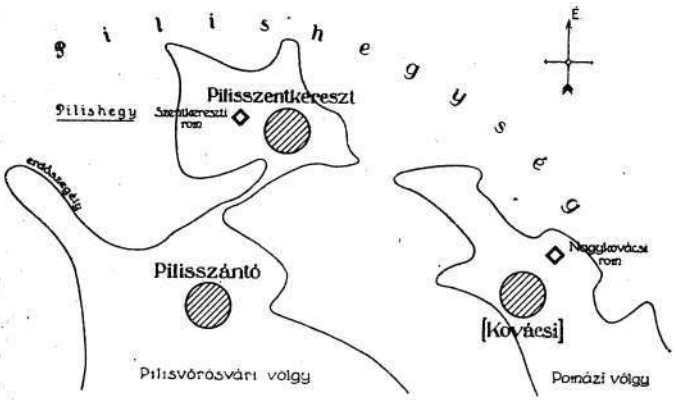

1. ábra. A pilisi romok környéke. Lépték 1 : 200.000.

szeti műrészleteit jellegzetes ciszterci profilokként ismertetik, s mindnyájan úgy kezelik ez emléket, mint az *egykori pilisi ciszterci apátság* (Monasterium de Pilisio Ordinis Cisterciensis) romját. E feltevés hivatalos megkoronázása volna kultuszkormányunk az a lépése,[6] amely a rom területét a vallásalapítványtól megszerezve, a zirci apátságnak abban a reményben, hogy ott ásatásokat indít, tulajdonába kívánja átadni.

Érdekes lesz kimutatni, hogy e meggyökeresedett feltevést a legújabb kutatás miként dönti meg, miként agnoszkálja a romot az egykori *Szentkeresztnek szentelt pilisi pálos zárda* (Conventus S. Crucis Ordinis S. Pauli I. Eremitae) maradványaként és a fentemlített pilisi ciszterci apátság valódi romját miként találja meg tőle néhány kilométernyire, a mai *pomázi határ egy eddig fel nem fedezett romcsoportjában.*

Alábbiakban állandóan két romról lesz szó. Egyik a Pilisszentkereszt kisközség határában 487. és 488. hrsz.-ok alatt fekvő rom, mely eddig is ismert volt és a ciszterci kolostor maradványaként szerepelt.[7] Ezt a romot e cikkben *szentkereszti rom*nak fogjuk nevezni. A másik Pomáz nagyközség határának szélén van, közel Pilisszentkereszthez, 5772. és 5773. hrsz.-ok alatt s ez eddig ismeretlen volt. Rómer ugyan 1863-ban felvázolta, de rajzát eddig egész másra interpretálták.[8] E cikkben *nagykovácsi rom* néven idézzük, mert Pomáz nagykovácsi dülőjében fekszik.

1184-ben a franciaországi Acey kolostorából ciszterci szerzetesek telepedtek le a Pilis-hegységben és megvetették a pilisi apátság alapjait. Az apátság szép szerepet vitt hazánk egyháztörténetében. De 1358 óta erős anyagi, sőt erkölcsi hanyatlást mutat, 1526-ban pedig a török a kolostort felperzseli és a rendtagokat elűzi.[9] Hasonló ehhez a Szentkeresztnek szentelt pilisi pálos-kolostor története. Özséb esztergomi kanonok 1246-ban a Pilis barlangjaiba vonult vissza remeteéletre, oda társakat gyűjtött és megalapította a későbbi pálos remeterendet. Kolostoruk 1250-től 1300-ig a pálosrend akkori fejének, a tartományfőnöknek székhelye és az ország legfőbb kolostora volt; 1374 óta nem hallunk róla.[10]

A török kiverése után Szántó község felett romokat találtak: a mai szentkereszti romot. A pesti pálos konvent elfoglalta ezt a területet azon a címen, hogy ezek a közben megszűnt, Szentkeresztnek szentelt volt testvér-zárda maradványai.[11] Nem volt, aki ellenkezzék. Később VI. Károly császár osztogatni kezdte a felszabadított magyar területeken élt egykori egyházi méltóságok címeit. Így kapta 1712-ben Nezorin Flórián wellehradi (morvaországi) ciszterci apát a pilisi apát címét azzal a kikötéssel, hogy feltámasztja az apátságot. 1712-ben Nezorin hivatalos közegek közbenjöttével a helyszínen beiktattatja megbízottját ugyanennek a szentkereszti romnak birtokába.[12] E másodszori beiktatásról a tulajdonos, a pesti pálos konvent csak utólag értesül és azonnal tiltakozik — egyelőre az egyházi hatóságok előtt. A két rend között tárgyalás következik, majd a cisztercek perlik a birtokot, de eredménytelenül; végül a per ítélet nélkül megszakad s a pálosok birtokban maradnak.[13] II. József alatt a birtokot lefoglalják, majd a vallásalapítványhoz csatolják, amelynek máig is birtokában van.

A mult század hatvanas éveiben műtörténészek kezdenek újra foglalkozni a szentkereszti rommal; de a perről mitsem tudtak és egyszerűen, indokolás nélkül

a nagymultú ciszterci kolostor maradványait vélték megtalálni.[14] A feltevést az utódok kritika nélkül átvették. Végre Békefi Remig értesült, hogy az eredet kérdése nem áll vitán felül; ezért könyveiben bőven tárgyalja a kérdést, míg végül ő is a fentemlített — szerintem téves — eredményre jut.[15]

Látható, hogy eddig két esetben volt vita tárgya a szentkereszti rom eredete: a ciszterci-pálos per folyamán és Békefi könyvében. A helyzet azonban azóta tetemesen változott, mert egyrészt a közelben másik, nagykiterjedésű romot találtunk, másrészt alaktani és alaprajzi ismereteink Békefi óta bővültek.

Vizsgáljuk meg újra a körülményeket, tegyük hozzá a legújabb kutatások eredményét és rajzoljuk meg végül azt a helyzetképet, amelyet mai ismereteink alapján elfogadhatunk. Tárgyalásunkat az eddigi érvek sorozatos kritikája és az újabban vizsgált körülmények csatolása alkossa.

*

I. Békefi azt állítja, hogy a szentkereszti rom a ciszterciéké, mert a rom ma a székesfehérvári, tehát a régi veszprémiből kihasított püspökség területén van; amint hogy az összes oklevelek szerint az egykori ciszterci monostor veszprémi területen volt és a pálos idegen, esztergomi püspökség területén.[16] A mai székesfehérvári (veszprémi) sorolás azonban nem jelent semmit. A török után e lakatlan határerdőt azzal a szomszédos plébániával vonták egy egyházmegyei fennhatóság alá, amely éppen elsőnek vette az akkor alakult telep néhány lakóját lelki gondozásba. Ez pedig történetesen Szántó volt. Tehát a rengetegben alakult telep, Pilisszentkereszt is a veszprémi egyházmegyéhez tartozó lett[17] és senki sem törődött az erdei tisztás törökelőtti viszonyaival. A mai egyházmegyei hovátartozóság tehát csak törökutáni új körülmények következménye. Következtessünk. A két kolostorrom feltűnő nagyságából biztos, hogy itt a két fenti kolostorról lehet csak szó. Másrészt tudjuk, hogy esztergomi egyházi fennhatóság alatt kettejük közül a pálos zárda állott. Végül láttuk azt is, hogy a két rom közül a szentkereszti-nél tényleg lehetséges a határváltozás, vagyis egykori esztergomi illetékesség. Mindebből világos, hogy itt határváltozás tényleg történt és ez a szentkereszti romot érintette; és akkor a szentkereszti rom a pálos-kolostor maradványa.

II. Békefi a következőket írja: a ciszterci monostort így jelölték: Monasterium de Pilisio, tehát a mellette keletkezett község neve is Pilis.[18] És folytatja: Pilis-

szentkereszt egyenlő Pilis, mert 1. 1762-ben a pesti pálos konvent regesztrumának egy tétele a két jelölést azonosnak veszi, 2. 1889-ben a nép a községet röviden Pilisnek hívja. Tehát Monasterium de Pilisio egyenlő Pilissel és Pilis egyenlő Pilisszentkereszttel. Két történeti érvnek nem nevezhető, valószínűtlen vagy újkeletű analógiából azt a következtetést vonja le Békefi, hogy Monasterium de Pilisio azonos Pilisszentkereszttel. Békefi érvelése vagy megdől, vagy önmaga ellen fordul. Megdől azért, mert amíg bármelyik kolostor állt, akkor még nem létezett a község. A község a kolostorok pusztulása után legkorábban 226 év multán települt![19] Nevét pedig helybeli lakosok semmiképen, de még a szomszéd községek lakosai sem közvetíthették, mert azok is közben teljesen kipusztultak és új (nagyrészt tót) telepesekből alakultak. Csak a török utáni első birtokos, a pesti pálos konvent adhatta nevét, amely az igazságra ráhibázott és a saját rendjebeli, Szentkeresztnek szentelt pálos romot vélte megtalálni. Innen a melléje telepített és köveiből épült község *Szentkereszt* neve. Ha pedig elfogadnók Békefi téves érvelésének téves kiindulását az egyidőben fennálló község és monostorról, annak eredménye is csak az volna, hogy Szentkereszt község nevét a Szenkeresztzárdáról kapta, amely mellette állt (tehát a mai szentkereszti rommal azonos), nem pedig a messze hegyen túl fekvő másik kolostorról. Békefi erőszakosan érvelt, amikor feltételezte, hogy a ciszterci kolostor mellé állítólag települt község nevét egy erdőrengetegen túl, más község mellett, más egyházmegyében fekvő idegen kolostorról vette volna. A község nevével a közbevetett törökuralom és népesség-csere miatt nem lehet egyik irányban sem érvelni.

III. IV. Béla király 1254. évi megerősítő oklevele[20] felsorolja a pilisi apátság birtokait; ezek között van *prope eandem ecclesiam villa Kuachi*, maga az egyház mellett Kovácsi falu. Kovácsi falu helye, ma Pomáz nagyközség nagykovácsi dülője, szomszédos Pilisszentkereszttel, tehát Békefi szerint[21] — nagyon helyesen — a szentkereszti romra jól illett ez a helymeghatározás. Ma azonban olyan romot találtunk, amely nem egy órajárásnyira szomszédja, hanem kellős közepén van a nagykovácsi dülőnek: a nagykovácsi romot. Ennek fellelése után persze Békefi okleveles bizonyítása éppen a nagykovácsi romra fényesen illik.

IV. Békefi így érvel: *völgy, erdős terület, víz és zord vidék — és ezzel megvan a ciszterciek letelepedésére elégséges feltétel.*[22] Ez szóról-szóra ráillik a nagykovácsi romra és a Pilis sok más helyére.

V. Minden, bárhol felmerült érvvel foglalkozni kívánok. A szentkereszti romok ciszterci voltát védi H. T. S. O. Cist. a következőkkel: a szentkereszti rom kiásott kolostorudvara 21×25 méter[23] (tévedésből 24×28 métert írt). H. szerint egy pálos-, tehát remete-kolostor nem lehet ilyen nagyméretű.[24] Az érvelés feltétlenül megdől; a szentkereszti rom udvara t. i. 21×25 *m*, a nagykovácsié kb. 23×34 *m*,[25] vagyis már mindkettő feltűnően nagy. Tehát akármelyik volt is a pálos, annyi bizonyos, hogy a nagyméretűség már se nem bizonyító, se nem kizáró ok.

VI. H. T. S. O. Cist. azt írja, hogy kútkápolnát a pálosoknál sose látott, a szentkereszti romnál pedig van kútkápolna.[26] Azzal felelek, hogy Magyarországon száznál több pálos-kolostor volt, ezek közül pedig eddig vagy tizenöt igen jelentéktelennek alaprajzát ismerjük. E néhány apró romból nem lehet a rend egyik legfőbb monostorára kizáró érvet kovácsolni. Viszont pedig a ciszterci kolostoroknak egyáltalán nem szükséges tartozéka a kútkápolna. Csak a német kolostorokban gyakori, Franciaországban azonban — ahonnan Pilis is települt — éppen ritka.[27] Tehát a kútkápolna létezése a pálosok ellen nem kizáró ok, sem a ciszterciek mellett nem szükséges érv.

VII. A wellehradi ciszterci apátnak a pesti pálosok ellen folytatott pere két érvelés körül forgott.[28] Egyik körülmény IV. Béla király felmutatott megerősítő oklevele aktualitási kérdése volt; a pálosok e fiskálisfogását a bíróság nem tudta legyűrni; ma azonban kétséget kizáróan tudjuk, hogy az oklevél csakugyan a ciszterciekre vonatkozik, bár a *ciszterci* szó nincs benne kiírva. A per másik érve sokkal érdekesebb. Miért éppen ez a (szentkereszti) rom volna a ciszterci, mikor a Pilis-hegységben más romok is vannak? Azért, felelték a ciszterciek, mert IV. Béla király oklevele szerint *prope eandem ecclesiam villa Kuachi.* Ezt az ismeretes körülményt — a per Achilles-sarkát — a III. fejezetben eredménnyel tárgyaltuk.

VIII. Forduljunk a pálosok évkönyveihez tanácsért. Ők is adnak némi felvilágosítást. A kolostorukra vonatkozó, itt-ott felbukkanó megjegyzéseik vajjon melyik romra illenek rá? A pálos-rendháznak ez a rendes megjelölése: Conventus S. Crucis in Pilisijs propè Szantò.[29] Szántó mellett. Vessünk egy pillantást a térképre és belátjuk, hogy ez bizony a szentkereszti rom helyére vonatkozik.

IX. Hogy írja le a pálos feljegyzés a helyet, ahol Özséb kanonok remetéskedett és később kolostort épí-

tett? *Juxta speluncam triplicem,*[30] egy hármas barlang mellett. A nagykovácsi romnál messze földön nincs semmi barlang; a szentkereszti rom mellett ott vannak a Pilis-hegy híres, barlangos sziklafalai, ott van az Ördöglyuk *háromágú hatalmas földalatti teremsora.* Tehát ez a leírás is a szentkereszti rom pálos voltára utal.

X. Meg kívánom említeni Hunfalvy adatát, aki az esztergommegyei Kesztölc kisközség feletti *Klastrompuszta*-majornál véli megtalálni a Szentkeresztnek szentelt pálos-kolostor helyét.[31] Hunfalvy azonban itt két hibát követ el: egyrészt újra megtalálja ugyanannak a Szentkereszt pálos-kolostornak a helyét, amelyet könyve első kötetében már Pilisszentkeresztre elhelyezett;[32] másrészt ide akarja temetni Gertrud királynét, aki pedig köztudomás szerint egyáltalában nem is pálos-templomban, hanem a pilisi ciszterciek egyházában nyugodott. Látható ezekből az elírásokból, hogy Hunfalvy nem foglalkozott alaposabban e kérdéssel. Érvet egyébként nem is említ. Leszögezem, hogy az esztergomi érseki levéltárban három hiteles határleíró oklevél van, amelyből kitűnik, hogy e tájékon a pilisi ciszterci apátság birtoka feküdt.[33] Nyilván innen ered a *Klastrompuszta* elnevezés. A pálos-zárdát viszont az oklevelek e vidéken nem ismerik.

XI. Dr. Arányi Alajos orvosprofesszor-archeológus 1881-ben azt javasolja a Műemlékek Országos Bizottságának, hogy *Pilis-Szt.-Kereszten: az egykori monostor helyén* fogjanak *római* tárgyak utáni ásatásba.[34] Valószínűen félrecsúszott a tolla.

XII. Nagyrészt újságcikkek nyomán ír Pámer László S. J., amikor a szentkereszti pálos-zárda helyét a Nyergesújfalu melletti Pélifölddel azonosítja.[35] Ezen feltevés mellett mindeddig csak a név azonosságát hallottam megokolásul, s azt a körülményt, hogy Pilisszentkeresztet tekintélyes műtörténészek a ciszterciéknek foglalták le. A hely annyira távol esik a pilisi pálosok szóbahozható vidékétől, hogy nincs okunk Fuxhoffer és Czinár véleményét,[36] a péliföldi rom templárius eredetét pálosok ötletszerű feltételezésével vitatni.

XIII. A ciszterci rendházakat mindig a rend szigorú szabályai szerint és saját építőmestereikkel építették. Az egymásból település szerint, az egymáshoz való atya- és leányapátsági viszonyból megrajzolhatjuk a ciszterci apátságok családfáját. Az egymásból település e családfája pedig maga után vonta a szervezet, sőt bizonyos mértékben a szellemi és a gyakorlati irányok családfáját. Ilyen különböző irányok fedezhetők fel a ciszterci építészettörténet vizsgálata folyamán is. Érté-

kes lehet tehát valamely kolostor vizsgálatánál alapítói és alapításai sorozatának ismerete.[37]

Clairvaux-(Clara-Vallis)-ból települt 1131-ben Cherlieu (Carus-Locus). Cherlieuből települt 1136-ban *Acey* (Locus-Accinctus, Aceyum). Aceyből 1184-ben *Pilis* (Pilisium). Pilisből 1190-ben *Pásztó* és 1232-ben *Bélháromkút* (Tres Fontes de Beel Cumanorum). Cherlieuből ezenkívül települt 1138-ban *Hauterive* (Alta-Ripa);

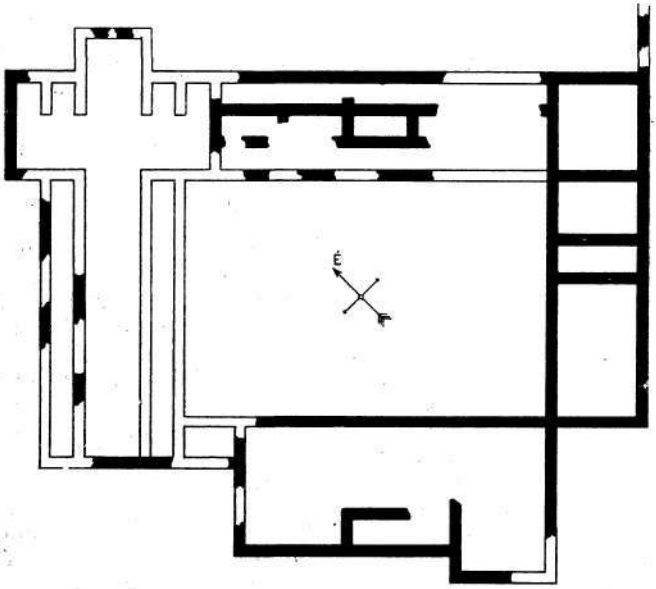

2. ábra. A nagykovácsi rom (Pomáz) alaprajzi vázlata. Rómer 1863. évi, valamint Krompecher L., Benedek Fr., Kovács B. 1927. évi felvételeinek nyomán. A fehéren hagyott falak feltételezettek. Lépték 1: 400.

Hauteriveből 1185-ben *Kappel* (Capella); mindkét utóbbi Svájcban. E csoportból ismerjük Clairvaux, Cherlieu, Acey, Bélháromkút, Hauterive és Kappel eredeti alaprajzait, ezenkívül Clairvaux és némileg Pásztó második alaprajzát. A templomok a fontenayi ciszterci típust követik, bár Clairvaux második alaprajza és Cherlieu elrendezése annak a XII. századvégi ciszterci építészeti irányzatnak a képviselői, amely a clairvauxi törzsben rövid néhány évig közbevetve uralkodván, egy-két csoportbeli nagyobb templomnál a kápolnakoszorús rendszert alkalmazta. Igaz ugyan, hogy Pilis és Pásztó éppen e kritikus időben épülhettek, mégis ez

a kápolnakoszorús elrendezés Magyarország e sorozatbeli ciszterci kolostorainál nem érvényesült. Ezt a feltevést valószínűvé teszi az a tapasztalat, hogy kápolnakoszorús elrendezés csak nagyméretű templomoknál alkalmas és tényleg csak ilyeneknél ismeretes. Sőt a Pásztóról fennmaradt, bár hitvány, 1699-i felvétel[38] a kápolnakoszorút teljesen kizárja. Marad Pilis. Ezekután joggal várhatjuk Pilisen a sorozatba beleillő fontenayi háromhajós, kereszthajós, egyenes záródású, mellékoltársoros templomot és a hozzája csatlakozó, nem túlságosan nagyméretű kolostort.

A szentkereszti romnál ismerünk egy 24×28 *m* méretű kútkápolnás keresztfolyosót.[39] Körülötte bozótok és nagy földalatti romterület. Semmi meg nem állapítható, nem is sejthető; csak alapos, nagyarányú ásatás deríthet itt napfényt az alaprajzra. A nagykovácsi romot ábránk mutatja be. Föld felett alig egy két kő van, az alapfalak jórészére csak a föld púposodásából lehet következtetni. Felmérésemnél félve dolgoztam, nehogy képzeletem többet láttasson a biztosnál. Felvételemet akkor láttam igazoltnak, amikor a két hónappal később fellelt Rómer-féle 1863-as felvétellel[40] csaknem tökéletesen egyezőnek találtam.

A nagykovácsi alaprajz teljesen beleillik a ciszterci kolostorok szokásos elrendezésébe, egyháza falának fennmaradt részleteiből pedig egyértelműen rekonstruálható az előbbi sorozatból ismert és várt fontenayi típusú ciszterci-templom. Rómer félszázada kallódó vázlatának helyes interpretálása és a nagykovácsi rom új felderítése döntő érvet hozott a pilisi monostorok kérdésébe. Acey utódjának, Pásztó és Bélháromkút elődjének alaprajzi felismerése után nem lehet kétséges, hogy a Pomáz határában lévő nagykovácsi rom az egykori nagynevű pilisi ciszterci apátsag maradványaival azonos.

XIV. Békefi Remig érvelése folyamán nem feledkezik meg az építészeti részletek figyelembevételéről. És összehasonlítva az általa Pilisszentkereszten talált *egy-két emlékszerű részletet* a bélháromkúti faragványokkal, azt írja: *lelkem valósággal repesett örömében, midőn a bélháromkúti, másként apátfalvi templom megtekintésekor, ennek részei s az általam összeszerzett darabok között nagy rokonságot, sőt megegyezést találtam.*[41]

Ezzel szemben mindkét emlék ismeretében meg kell állapítani, hogy közöttük *megegyezés, sőt rokonság* nincsen. Ellenkezően, a fennmaradt korrespondáló részletek (például a bárki által ellenőrizhető fejezetek) élénk tanui egy több évtizedes szembeötlő távolságnak; e két távoli kor ezenkívül még fordított viszonyban is van

egymással, mint azt a ciszterci kolostorok alapítási sorrendje és Békefi elgondolása megkívánná.

A szentkereszti romokból származó más faragott kövekből azonban nemcsak ezt az általános negatív megállapítást vonhatjuk le. Állítsuk össze a valószínű építési korokat és ezután nézzünk meg néhány érdekesebb szentkereszti követ.[42] A Fragmen adatai szerint[43] Özséb 1246 és 1250 között kis kápolnát (ecclesiola modica), 1250-ben kis rendházat (monasteriolum) épített, végül ~~1282 és 1290 közti időből származik~~. Rövid felépítette a Kun László király serege 1278 és 1282 között felperzseli.

3. ábra. Pilisszentkereszten talált díszes kapu-süvegkő.

De királyi parancsra és bőséges királyi adományokbó. 1282 és 1290 között újra épül. 1300 óta veszít jelentőségéből. Az 1254-ig végrehajtott építkezések apró faalkotmányok lehettek. *Az első (1254—1270) kőépítményből a Kun László-féle pusztítás miatt kevés maradhatott. Feltételezhetjük, hogy az épületek magva az* ~~1287~~ *és 1290 közti időből származik.*

A maradványok legérdekesebb darabja a közölt kapusüvegkő. Kirí a többi kövek közül. Egymagában is dokumentum a ciszterci feltevés ellen: semmiesetre sem aceyi települők 1200 tájéki francia-ciszterci munkája, hanem jellegzetesen magyar, bár nagyon késői és provinciális alkotás. *Egykor értékes dokumentum lesz az árpádokkorabeli önálló magyar kőfaragóiskola* kutatójának kezében! (E faragvány testvérét megtalálni a Nem-

zeti Múzeumban: XI. századi párkánytöredéknek datálva.)

A négy közölt bordaszelvényt ismerjük a szentkereszti romokból. Egyelőre biztosan csak annyit lehet róluk megállapítani, hogy nem lehetnek az aceyi települők faragványai: hiányzik róluk a ciszterci iskola jellegzetes sarkantyú-tagja.

A bordaszelvényekkel egykorúnak mondható a fennmaradt (kis részben Békefinél közölt) több lábazat és fejezetrészlet. Egy apró korablak töredéke a fenti kapusüvegkővel egyidős. Önálló munka volt a nagyrészt rekonstruálható, 2·35 *m* átmérőjű gyönyörű faragott

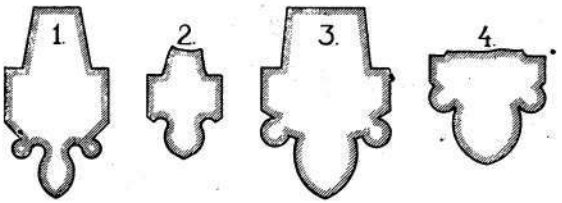

4. ábra. Pilisszentkereszten talált bordaszelvények 1. Henszlmann 1872—73. évi rajza a Műeml. Orsz Bizotts. rajztárában; nem hiteles, nem ellenőriz hető. 2. Békefi felvétele 1889-ből; nem ellenőriz hető. 3. Krompecher L., Benedek Fr., Matula I. felmérése 1926-ból; Békefi is közölte. 4. Krompecher L., Benedek Fr., Matula I. felmérése 1926-ból. Lépték 1 : 20.

hatpilléres-hatoszlopos *vörösmárvány* kútmedence. Egészen késői — talán az épülettől különálló — volt a talált díszes fiale-végződés.

A kövek — ha beszélnek — a ciszterciek ellen beszélnek.

XV. A közölt padozattégláról egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy e kisméretű, állatékítményes tégla nem lehet aceyi telepesek 1200 tájéki ciszterci munkája, mert azok az időtájt tudvalevőleg csak nagyméretű, növény- vagy mértani-díszes téglákat használtak.[45]

*

Végigfutva megállapításainkon, láthatjuk, hogy a legelől bejelentett új felfogás mellett több erős érv világosan bizonyít, viszont ellene nem maradt egyetlen helytálló vélemény sem.

Az egyházmegyei illetékességgel való érvelés ellenőrzése az új megoldást teszi valószínűvé (I.). IV. Béla király oklevelének és a Fragmen-Panisnak helymeghatá-

rozása két egymástól független határozott bizonyíték felfogásunk mellett (III., VII. és VIII.). A község nevéből — újkori és önkényes lévén — következtetni nem lehet (II.). A környék külsejével és a falmaradványok terjedelmével való érvelés az új rom megismerése óta elesik (IV. és V.), a Kesztölccel, Pélifölddel való kísérletezés, a római nyomok feltételezése laikus irogatás vagy sajtóhiba (X., XII. és XI.). A kútkápolna létezésével nem érvelhtünk (VI.). A mi nézetünket teszi erősen valószínűvé a környékbeli barlangok fekvése (IX.).

Hiányosak a romokra vonatkozó építészeti ismereteink. A nagykovácsi romnál ismerjük az alaprajz

5. ábra. Pilisszentkereszten talált díszes vörös padozatburkoló tégla. Természetes nagyság: 17·5 × 17·5 *cm*.

néhány vonását és ez nagyon lehetségessé teszi a ciszterci eredetet (XIII.), viszont a szentkereszti rom részletei kizárják a ciszterci építést és helyenkint különleges magyar kezekre vallanak (XIV. és XV.).

Ismereteink mai állásában arra az eredményre jutunk, hogy a mai Pilisszentkereszt mellett a pálos-rend első, Szentkeresztnek szentelt kolostora állott és a ciszterciek egykori pilisi apátságának romjai Pomáz nagykovácsi dülőjében fekszenek.

Nem tudjuk, hogy a Szentkereszt-páloskolostort lakói mikor hagyták el. A talált késői fiále-végződésből valószínű, hogy a XV. század közepe felé még lakott volt a hely, bár írott adataink 1374-gyel megszűnnek. A romok törökutáni történetét a bevezető részben megismertük. Pilisszentkereszt község 1752 és 1770 között települt és összes házai a kolostor és templom anyagából épültek. A heverő kövek közül néhányat 1863-ban Römer Flóris,

1872—73-ban Henszlmann Imre lerajzolt. Békefi Remig 1889-ben egy-két faragott részletet összegyüjtvén, Zircre vitte és könyvében közölte. A kövek Zircen megtalálhatók. 1913-ban Gerecze Péter a Műemlékek Országos Bizottságának tetemes költségén kiásta a keresztfolyosó szélső falait és a talált *több fuvarra való* díszes faragott követ a pilisszentkereszti állami iskolában halmozta fel és lajstromozta.[46] Elszomorító tény, hogy e lajstrom nem maradt ránk és a kövek közül is már csak egy-kettő található meg az iskola körül — változatos alkalmazásban. Remélem azonban, hogy a régiségek legújabb vándorlását nyomon követve, néhány értékesebb példány még ki lesz nyomozható.

A pilisi ciszterci kolostornak (nagykovácsi rom), Gertrud királyné nyughelyének története megszűnik a mohácsi vésszel. Csak Rómer vázolja fel 1863-ban alapfalait. Megmaradt köveiből épültek a környékbeli puszták, s néhány éve állítólag sokat aprítottak az alatta vezető kocsiútra. Ez év tavaszán a tulajdonos Teleki József gróf készségesen engedett nekem néhány nyomnyi ásást; komoly eredményt azonban itt csak tervszerű nagyobb földmozgósítás hozhat.

A két pilisi kolostor kutatása nincs befejezve. A levéltárak további anyaga és a feltárandó alapfalak tanusága még új fényt vethet a kérdésre. De addig is korrigálnunk kell a régi nézeteket és el kell fogadnunk az új kutatások megállapításait.

A tanulmányommal kapcsolatos időtrabló külső kutatásokat és a felmérési munkákat Benedek Frigyes és Matula István építészhallgatók, valamint a 307. sz. *Esze Tamás* cserkészcsapat néhány tagjának önzetlen segítségével végeztem.

Irodalom.

1. Magyarország és Erdély eredeti képekben. Írta Hunfalvy János. I. kötet. Darmstadt, 1863, 202. old. — 2. Magyarország helyrajzi története. Írta Rupp Jakab. I. kötet. Pest, 1870, 244. old. és nyomában Ádám Iván cikke, Egyházművészeti Lap, Budapest, 1883. évf., 69. old. — 3. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Írta Dr. Csánki Dezső. I. kötet. Budapest, 1890, 14—15. old. — 4. Műemlékek Országos Bizottsága rajztárának „Pilisszentkereszt" borítékában Henszlmann, Arányi, Gerecze rajzai; u. o. Rómer 12. számú jegyzőkönyvében 31—32. old.; Oesterr. Revue, III. Jahrg., II. Bd., Wien, 1865, 200. old. és nyomában Möller István, Technika, Budapest, 1926. évf., 10. sz., 250. old., valamint Magyar művészettörténet. Írta Divald Kornél. Budapest, 1927, 35., 37. old. és Magyarország művészeti emlékei, Írta: Divald Kornél. Budapest, 1927, 48., 49. old.; Archeológiai Értesítő, Budapest, 1885. évf., XIX. old. — 5. A pilisi apátság története. 1184—1541. Írta Dr. Békefi Remig. Pécs, 1891; A pilisi apátság tör-

ténete. 1541—1814. Írta Békefi Remig dr. Pécs, 1892. — 6. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 131.017/1923. sz. ügyirata, annak utóiratai és vele kapcsolatos magánlevelek. — 7. Magyarország műemlékei. II. kötet. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította Dr. Gerecze Péter. Budapest, 1906, 632. old. „Pilis." — 8. Gerecze i. m., 630. old. „Nagy-Kovácsi." — 9. Békefi i. m.: Pilis 1184—1541, 125., 128., 158., 256., 275. old. — 10. Fragmen panis corvi proto-eremitici. Vienna, 1663, 71—76., 80—83., 88—89., 97., 101—103., 155. old. — 11. Békefi i. m.: Pilis 1184—1541, 120. old. — 12. Békefi i. m. Pilis 1541—1814, 109., 520—522. old. — 13. Békefi i. m.: Pilis 1541—1814, 144—151., 523—524. old. — 14. Lásd: 4. jegyzet. — 15. Lásd: 5. jegyzet. — 16. Békefi i. m.: Pilis 1184—1541, 121. old. — 17. Pilisszentkereszti plébánia historia domusa. — 18. Békefi i. m.: Pilis 1184—1541, 122. old. — 19. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye levéltára. Az 1752. évi conscriptióban nem szerepel, az 1771. éviben előfordul Pilisszentkereszt (Szent-Kereszt). Az 1770. évi urbarialis összeírás is megvan a községről. — 20. Eredetiben: zirci apátsági levéltár D. 1.; közölve: Békefi i. m.: Pilis 1184—1541, 316. kk. old. és u. o. facsimile. — 21. Békefi i. m.: Pilis 1184—1541, 123. old. — 22. Lásd: 21. jegyzet. — 23. Műeml. Orsz. Bizotts. rajztárának „Pilisszentkereszt" borítékában Gerecze rajzai. — 24. H. T. hozzám intézett, birtokomban levő, 1927 március 25-én kelt levelében. — 25. Lásd: 2. ábra. — 26. Lásd: 24. jegyzet. — 27. Sigurd Curman. Cistercienserordens byggnadskonst. I. Kyrkoplanen. Stockholm, év nélkül. — 28. Orsz. Levéltár, curiai oszt. 4·19. csomag. — 29. Fragmen (i. m.), 85. oldal. — 30. Fragmen (i. m.), 73. oldal. — 31. Magyarország és Erdély eredeti képekben. Írta Hunfalvy János. II. kötet. Darmstadt, 1863., 20. old. — 32. Lásd: 1. jegyzet. — 33. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. L. Crescens Dedek. Tom. III. Strigonium, 1924., 7., 104—106, 246—248. old. — 34. Archeológiai Értesítő, Budapest, 1881. évf. XXV. old. — 35. Katholikus Szemle, XX. kötet, Budapest, 1906., 418. old. — 36. D. Fuxhoffer. Monasteriologia. Recogn. M. Czinár. Tom. II. Vindobona et Strigonium, 1869. 142. old. — 37. Lásd: 27. jegyzet. — 38. Descriptio Monasterii B. M. V. de Pásztó, 602—627. old., zirci apátság kézirattára 207. — 39. Lásd: 23. jegyzet. — 40. Műeml. Orsz. Bizotts. rajztárában. Rómer 12. sz. jegyzőkönyvében 25—26. old. — 41. Békefi i. m.: Pilis 1184—1541., 123—124. old. — 42. Nagyrészt a pilisszentkereszti áll. elemi iskola épületében és udvarán. — 43. Lásd: 10. jegyzet. — 44. Nemzeti Múzeum Történeti Osztály, 95—926. sz.; közölve Magyarország művészeti emlékei. Írta Divald Kornél. Budapest, 1927. 15. old. — 45. Manuel d'archéologie française. 1-ére partie. Par Camille Enlart: I. Arch. rel. Paris, 1902. 6. old.; Magyar művészettörténet. Írta Divald Kornél. Budapest, 1927. 37. old. — 46. Műeml. Orsz. Bizotts. irattárában 40/1914. sz. ügyirat: dr. Gerecze Péter 1913 december 23-i jelentése.

Budapest, 1927. december.

Die baulichen Überreste der Zisterzienser-abtei von Pilis und des Paulinerklosters zum Heiligen Kreuz von Pilis.

In der Gemeinde Pilisszentkereszt, unweit von Budapest, befinden sich fast nur mehr unterirdische Überreste eines ausgedehnten Klosters. Das Trümmerfeld wurde bisher von Historikern und Kunsthistorikern für die Ruine der ehemaligen Zisterzienserabtei von Pilis gehalten. Die neueste Forschung hat nun — wie wir unten sehen werden — die Trümmer als die des Paulinerklosters zum Heiligen Kreuz von Pilis erkannt und die Ruinen der Zisterzienserabtei unweit von Pilisszentkereszt, im Walde bei Pomáz entdeckt.

Die Zisterzienserabtei wurde im Jahre 1184 aus Acey (Frankreich) gegründet; sie führte eine vornehme Rolle in Ungarns Kirchengeschichte, bis sie im Jahre 1526 durch die Mohammedaner eingeäschert wurde. Das Paulinerkloster von Pilis — die Gründungsstätte dieses ungarischen Eremiten-Ordens — entstand in der zweiten Häfte des XIII. Jahrhunderts, verlor aber bald die führende Rolle und ihre Geschichte kann nicht einmal bis zur Türkenherrschaft verfolgt werden. Nach der Verdrängung der Türken am Ende des XVII. Jahrhunderts fand man im Piliser Walde Ruinen. Der Pester Paulinerkonvent hielt sie für die Reste des Klosters seiner Ordensbrüder und nahm sie und das umliegende Land in Besitz. Als aber auch die Zisterzienser dieselbe Ruine als ihr ehemaliges Gut in Besitz nehmen wollten, kam es zu Verhandlungen und später zu einem langen Prozess zwischen den zwei Orden. Der Prozess blieb unbeendet. Heute ist die Umgebung der Besitz des ung. kath. Religionsfondes.

Kunsthistoriker befassten sich seit 1863 mit den Pilisszentkereszter Ruinen, die Landeskommission für Kunstdenkmale veranstaltete im Jahre 1913 Grabungen und jeder hielt die Reste für die Ruinen der ehemaligen Zisterzienserabtei; so zuletzt Prof. Abt R. Békefi in seiner grossen Monographie der Piliser Abtei.

Archivalische und morphologische Forschungen,

sowie Neuentdeckung einer Ruine führten Verfasser zur entgegengesetzten Schlussfolgerung.

Die genauere Untersuchung der dioecesialen Zuständigkeit macht die neue Auffassung wahrscheinlich. Der Name der heutigen Gemeinde ist zu neuzeitig, um zu vormohammedanischen Folgerungen — wie es Békefi tut — benützt werden zu können. Die geographische Umschreibung in einem königlichen Diplom aus 1254 und jene der Jahrbücher des Pauliner-Ordens sind zwei voneinander unabhängige positive Beweise unserer Meinung. Mehrere entgegengesetzte Beweisführungen verschiedener Autoren erweisen sich für oberflächlich oder fehlerhaft, und teilweise unterstützen sie sogar — näher untersucht — die neue Auffassung.

Äusserst wenig handgreifliche Daten stehen der technischen Untersuchung zur Verfügung. Die nur mangelhafte Kenntnis der Grundrisse der Ruinen lässt es — verglichen mit den Mutterklostern und Filialen der Piliser Abtei — für wahrscheinlich erachten, dass Zisterzienser in der heutigen Ruine von Pomáz lebten. Sehr interessante Fragmente kamen in Pilisszentkereszt zum Vorschein. Man kann mehrere Bauperioden scharf unterscheiden, deren letzte schon auf das Ende des XV. Jahrhunderts hinweist. Die grösste Bautätigkeit mag sich in der vorletzten Dekade des XIII. Jahrhunderts abgespielt haben (siehe Abb. 4.), die aber keineswegs typische Zisterzienser Profile aufweist. Der Zeit vor dieser Haupt-Bauperiode entstammt das Türsturzfragment in Abb. 3., aus den Jahren 1254—1270. Dieses sehr späte und provinziale Fragment wird einst in der Hand des Forschers der *ungarischen Steinmetz-Schule der Árpáden-Periode* ein wertvolles Dokument sein. Mehrere weitere Überreste harren der Vergleichung mit gleichzeitigen Analogien.

Entgültige Agnoszierung der zwei Ruinen kann nur nach gründlichen Grabungen bewerkstelligt werden. Bis dahin müssen wir uns mit Folgerungen aus Dokumenten und einigen Bauresten zufrieden geben. All diese aber sagen einstimmig: die Pomázer Ruine ist die ehemalige Zisterzienserabtei, die verkannten Trümmer von Pilisszentkereszt dagegen sind die Reste des Paulinerklosters zum Heiligen Kreuz.

Budapest, Dezember 1927.

Ladislaus Krompecher.